

getta neumann

Pe urmele Timișoarei evreiești

*mai mult
decât un ghid*

B R U M A R
Timișoara, 2019

Cuprins

	Cuvânt înainte	5
	Evreii din Timișoara	8
	Sinagogile din Timișoara	22
	Cimitirul Evreilor din Timișoara	48
	Patrulaterul evreiesc	56
	Cartierul Cetate – Centrul istoric	68
	Cartierul Cetate – Piața Victoriei	94
	Liceul Israelit	128
	Cartierul Cetate – Zona de sud-est	136
	Cartierul Fabric	156
	Cartierele Iosefin și Elisabetin	188
	Anexe	218
	Comunitatea Evreilor din Timișoara. Informații utile	
	Rețete culinare tradiționale	
	Arhitecți, constructori, urbaniști	
	Evrei de seamă	
	Bibliografie	
	Indice de nume	
	Mulțumiri	

Evreii din Timișoara

Despre Timișoara	10
Scurt istoric al comunității evreiești	11
Evoluția demografică	16
Viața religioasă	17
Sărbători evreiești	19

Despre Timișoara

Orașul, fondat în Evul Mediu, a fost, pe rând, reședința regală a lui Carol Robert de Anjou (1288-1342), apoi, două veacuri mai târziu, capitala vilayetului Timișoara nu mai puțin importantă în Imperiul Otoman decât Belgradul ori Buda, sub ocupația turcească. După alte două secole, în 1716, orașul, cucerit de Prințul Eugeniu de Savoya, este integrat în Imperiul Habsburgic. Cu aceasta începe istoria Timișoarei moderne, în sfera de influență culturală occidentală. Odată cu instituirea Austro-Ungariei, numită și Dubla Monarhie, în 1867, orașul trece sub administrația ungară, iar din 1919, Timișoara și o mare parte din Banat sunt alipite României. În ultimii 300 de ani, limba oficială a fost germana, apoi maghiara și, în cele din urmă, româna. **Mozaicul etnic, lingvistic și religios** a fost un teren prielnic pentru dezvoltarea unui spirit de respect reciproc și de emulație benefică. Nu

este întâmplător că Revoluția Română din decembrie 1989 care a răsturnat dictatura comunistă a pornit din Timișoara, unde exprimarea liberă și conviețuirea sub semnul bunăvoinței erau cultivate de secole.

Când privim o hartă actuală a Timișoarei ne frapează aspectul ei structurat. „Miezul”, format din străzile din secolul al XVIII-lea, este înconjurat de bulevarde circulare concentrice, după modelul vienez și cel budapestan. Artere largi leagă cartierul Cetate de cartierele Fabric, Elisabetin, Iosefin și Mehala.

„**Orașul rozelor**”, cum i se spune, îl poți străbate pe jos, prin parcurile care se înlănțuie, trăgând la vâsle, pe Canalul Bega, sau pedălând pe bicicletă pe numeroasele piste speciale. Te poți deplasa cu tramvaiul (primul tramvai electric din România a circulat la Timișoara, în 1899), cu troleibuzul și, de curând, cu vaporeșul-vaporetto.

Biletele pentru transportul public sunt ieftine, nici taxiul nu e scump.

„**Mica Vienă**”, cum mai e numită Timișoara, are un aer rafinat de tip vienez în centrul istoric de un baroc patinat și în cartierele cu palate somptuoase în exuberantul stil Secession, dar și un spirit ireverențios, vital și creativ care se manifestă cu efervescență mai cu seamă de la eliberarea din încâtușarea sistemului comunist. Restaurantele și cafenelele sunt pline, concertele, spectacolele și festivalurile se succed fără întrerupere. Un nou stimulent îl constituie pregătirile pentru anul 2021, când Timișoara va fi Capitală Culturală Europeană.

„Timișoara e un spațiu în care oamenii se simt bine, se

simt confortabil, indiferent de etnie. Asta este o realitate. Nu înseamnă că în anii războiului nu au existat probleme”, s-a exprimat dr. *Luciana Friedmann*, președinta Comunității Evreilor. Mulți evrei timișoreni, emigrați din România de zeci de ani, privesc înapoi cu duioșie și cu nostalgie. „Aveam o viață frumoasă”, își amintește inginerul *Arnold Junger*, emigrat în Israel. „În Timișoara, pe vremea aceea, locuiau multe naționalități – români, unguri, șvabi, sârbi, bulgari, evrei – și trăiau toți oamenii în pace și prietenie.” Numeroasele exemple de coexistență echilibrată în viața de toate zilele sau în ocazii festive, raportate în presă și în literatura memorialistică, confirmă imaginea mitică de umanitate a orașului.

Scurt istoric al comunității evreiești

În perioada ocupației otomane (1552-1716), evrei sefarzi, venind din Constantinopol sau Salonic, se stabilesc la Timișoara. Prima mărturie a prezenței evreiești este mormântul din **1636** al lui **Azriel Assael** din Salonic. După introducerea administrației austriece în anul **1716** de către Eugeniu de Savoya, comandantul trupelor habsburgice, micii comunități de evrei i se atribuie o suprafață delimitată în oraș, unde se constituie **Judencarré** (patrulaterul evreilor) sau **Judenhof** (curtea evreilor). *Judenordnung* din 1776, legislație discriminatorie impusă de Maria Theresia, este urmată de

Toleranzpatent (*Edictul de toleranță*), emis de Joseph al II-lea în 1782. Acesta din urmă are efecte pozitive: unele taxe care îi vizau numai pe evrei sunt anulate, învățământul în limba germană devine obligatoriu și accesul la educație este permis chiar și la nivel universitar. Evreii sunt integrați în societate și aduc contribuții excepționale pe toate tărâmurile.

În **1867** se instituie **Monarhia Duală** prin Concordat (*Ausgleich*), iar Timișoara este încorporată în Regatul Ungariei. **Cetățeni cu drepturi egale**, evreii se avântă în toate domeniile – economic, comercial și cultural –, întemeiază

întreprinderi și excelează în profesiile liberale (sunt medici, avocați, ziariști, artiști etc.).

În **1919**, Banatul este alipit României, care, sub presiunea internațională, acordă cetățenie tuturor evreilor, iar în **1923, noua constituție a Regatului României le garantează drepturi egale**. În perioada interbelică, mai bine de 50% din întreprinderi și majoritatea unităților comerciale din Timișoara erau proprietate evreiască, în aceeași proporție erau avocații, medicii și farmaciștii evrei. În anii douăzeci, valurile de manifestări antisemite sunt rapid înăbușite, dar, începând din 1930, agitația antisemită devine din ce în ce mai puternică, cu sprijinul asociațiilor germane naționaliste. Legile antievreiești emise de Guvernul Goga (1937-1938) sunt abrogate după căderea acestuia. Ca reacție la mediul ostil,

mulți evrei sunt activi în mișcări de stânga și antifasciste sau/și în organizații sioniste.

În 30 august 1940, supunându-se **Dictatului de la Viena**, România cedează aproape jumătate din teritoriul Transilvaniei în favoarea Ungariei horthyste, act impus de Germania nazistă și de Italia fascistă. **Faptul că Timișoara a rămas parte din România a salvat evreii din oraș de la deportarea în lagăre de exterminare**. În anii 1940-1944, guvernul fascist Antonescu introduce o **legislație antievreiască**. Câteva exemple de „măsuri rasiale” (terminologia antonesciană): întreprinderile se „românizează”, adică cel puțin 50% din întreprindere trece în proprietate românească; angajații evrei sunt concediați; proprietățile imobiliare evreiești intră în posesia CNR (Centrul Național de Românizare), iar evreii sunt expulzați din casele

care au fost proprietatea unor evrei; farmaciștii, avocații, inginerii nu au dreptul să-și exerseze profesia, iar medicii au dreptul să trateze în exclusivitate pacienți evrei; elevii și profesorii sunt excluși din școlile publice și private; evreilor li se interzice frecventarea locurilor publice – cinema, teatru, operă, terenuri de sport, restaurante.

În **toamna anului 1942**, în Timișoara sunt arestați zeci de evrei, dintre care unii aveau ‘vina’ că ceruseră viză de tranzit prin Uniunea Sovietică, pentru a emigra în India, China sau Statele Unite, alții că erau implicați într-o activitate politică de stânga. Toți sunt îmbarcați în vagoane de marfă cu destinația Transnistria. Primii sunt masacrați de îndată ce ajung în Transnistria, ceilalți sunt deportați în lagărul de la Vapnyarka, apoi la Olgopol, și supraviețuiesc aproape toți. Numele celor 28 de victime

timișorene ale regimului fascist sunt înscrise pe o placă comemorativă în cimitirul evreilor.

Planul deportării evreilor din Timișoara este elaborat de autoritățile române și germane, dar, scurt timp înainte de implementarea proiectului, în 11 octombrie 1942, Ion Antonescu anulează ordinul de deportare. Intervențiile întreprinse de Regina mamă Elena, rabinul-șef Alexandru Safran, președintele comunităților evreiești Wilhelm Fildermann, Mitropolitul Bălan, Baronul von Neumann din Arad, politicianul Iuliu Maniu și alte personalități au determinat schimbarea deciziei, pe fondul nemulțumirilor guvernului Antonescu legate de Dictatul de la Viena și de situația de pe front.

Prin lovitura de stat orchestrată de Regele Mihai pe **23 august 1944**, România pune capăt colaborării cu Puterile Axei și se alătură

1942. Serbare de Purim în casa lui Hugo Kohn, fabricant de textile (arhiva Agnes Schatteles, n. Borgida, CA)

Aliiaților. **Măsurile antisemite sunt anulate**, populația evreiască răsuflă ușurată. În septembrie 1944, linia frontului trece prin Banat. Între 12 și 22 septembrie, 3 divizii ale armatei maghiare pro-fasciste ocupă Aradul și se grăbesc să introducă obligativitatea de a purta steaua galbenă și să ordone constituirea unui consiliu evreiesc care să pregătească liste cu numele și adresele evreilor. La Timișoara, înspăimântați de apropierea trupelor germane, mare parte a evreilor se refugiază din oraș. Forțele armate sovietice și române eliberează regiunea la sfârșit de septembrie.

Dictatura comunistă se instaurază treptat, cu consecințele binecunoscute. În 1948 se desființează școlile confesionale, inclusiv școlile israelite. Exproprierea proprietarilor, antreprenorilor și

comercianților precum și măsurile de restricționare a libertății de mișcare și exprimare au declanșat un val de emigrare din România spre, în principal, Statul Israel. Anumite măsuri represive îi vizau în special pe evrei. După 1944, organizațiile sioniste devin legale, dar, din 1949, sioniștii sunt prizoniți, arestați și condamnați la închisoare. După Revoluția din Ungaria în anul 1956, se precizează, în mod neoficial, o politică de înlăturare a evreilor din poziții de conducere. Un factor al scăderii numărului evreilor a fost procesul de asimilare, dar continuitatea comunității evreilor timișoreni a fost cu adevărat frântă prin politica guvernului comunist, nefastă majorității în general și ostilă evreilor în special, ceea ce a dus la **emigrarea masivă a populației evreiești**.

1959. Spectacol de Purim, scenariu de rabin dr. Ernest Neumann (stânga: autoarea ghidului la vârsta de 10 ani)

Politica guvernului totalitar rămâne una complexă. Antisemitismul este oficial combătut, manifestările antisemite fiind cenzurate sau pedepsite. Din anii '60 se organizează serbări colective la Comunitate și cursuri de ebraică, iar serviciul social este asigurat cu ajutorul financiar Joint (American Joint Jewish Distribution Committee). Totuși, până în anii '70, frecventarea sinagogii și a evenimentelor comunitare nu este privită cu ochi buni și poate periclita avansarea în carieră. Guvernul român adoptă o politică independentă de cel sovietic, care se materializează și în relațiile cu Statul Israel, cu care se negociază condițiile, practic, finanțarea emigrării evreilor în Israel. Perioade în care plecarea este posibilă alternează cu ani în care ea este blocată. Cei care depun actele pentru emigrare sunt dați afară de la locul de muncă, din facultate, și

așteaptă uneori ani de zile până obțin pașaportul de emigrare.

În ansamblu, **destinul comunității evreilor din Timișoara ni se pare unul de excepție**. În cursul ultimilor 400 de ani, comunitatea a viețuit sub șase administrații: turcă, habsburgică, austro-ungară, română, română comunistă, română democratică. Legislația Imperiului Austriac a oferit evreilor oportunități de dezvoltare, iar mai târziu, cea a Austro-Ungariei le-a garantat drepturi cetățenești egale, la care evreii din România de atunci aspirau în zadar. După Primul Război Mondial, când Timișoara a devenit parte din România, în Constituția statului român s-au stipulat drepturi egale pentru cetățenii evrei. În 1940, comunitatea a avut norocul ca Banatul să nu fie anexat Ungariei, astfel că ea nu a căzut victimă deportărilor și Holocaustului și a rămas în mare

2017. Spectacol de Purim

de sus în jos:

Corul Comunității în Sinagoga din Iosefin

Vineri seara în lăcașul de rugăciune Or Hadaș (v. Patrulaterul evreiesc, Sediul Comunității)

Curs de iudaism

Seară de Seder Pesah

(Arhiva Comunității)

parte intactă, o raritate în Europa anilor 1940-1945.

Pe lângă destinul istoric clement, evreii din oraș s-au bucurat de climatul de respect reciproc, așa-numitul „specific timișorean”, favorizat de repartiția demografică echilibrată a diverselor etnii și confesiuni.

După schimbarea de regim din 1989, viața comunitară evreiască se desfășoară în toată libertatea și este extrem de dinamică, cu toate că numărul evreilor scade. În prezent, cei **600 de membri ai comunității evreilor** constituie 0,2% din numărul total al locuitorilor Timișoarei, dar continuă să reprezinte un element valoros în peisajul cultural al orașului. Comunitatea susține o bogată activitate religioasă și comunitară și face demersurile necesare pentru conservarea patrimoniului arhitectural.

Evoluția demografică

În momentul în care cetatea otomană este cucerită de austrieci, numărul evreilor se ridică la 144 de suflete. În 1781-1782 locuiesc la Timișoara 318 evrei – 5,6% din populația totală. În anul 1851 sunt înregistrați 1.551 de evrei – 7,5% din populația de 20.560. Conform recensământului după apartenența religioasă din 1900, în oraș locuiau 5.788 de israeliți – 11,66% din totalul populației de 49.624, al treilea grup ca mărime,

după germani și unguri. În recensământul din 1930, numărul celor care s-au declarat de confesiune mozaică era 9.368 – 10% din populație, pe când numărul evreilor în categoria naționalitate se ridica la numai 7.171 de evrei – 8%, dar diferența de 2.000 se explică prin cei care au ales naționalitatea în funcție de limba pe care o vorbeau, maghiara sau germana. În recensământul din 1935 se înregistrează 12.540 de evrei.

Populația evreiască nu a depășit

niciodată 13% din populația orașului și era în mod constant pe locul trei sau patru, după români, germani și maghiari, care, în schimb, au avut în cursul anilor o pondere numerică variabilă în oraș. După primul val de emigrare din 1956 au rămas 7.000 de evrei. În 2017, comunitatea număra 639 de membri (420 de evrei și persoane cu ascendență evreiască, 151 de parteneri neevrei, 48 de persoane în curs de convertire și simpatizanți).

Viața religioasă

Evreii **așchenazi** și **sefarzi** reprezintă două subculturi în iudaism, care se deosebesc prin unele elemente în practicarea ritului și prin tradiții. Articularea vocalelor în ebraică la citirea textelor biblice este diferită, dar majoritatea așchenazilor a preluat pronunțarea sefardă, care devenise varianta adoptată pentru ebraica modernă în Statul Israel. Limba așchenazilor este idiș, un mix de germană medievală, ebraică, elemente împrumutate din limbi slave și altele, cu scrierea în alfabetul ebraic. Numărul vorbitorilor de idiș a scăzut enorm din cauza Holocaustului, dar **idiș** continuă să fie o limbă vie, folosită mai cu seamă în comunități ultra-ortodoxe. **Ladino** sau iudeo-spaniola, o limbă derivată din spaniola veche cu numeroase elemente din alte limbi romanice, este în primejdie

de a se stinge. Așchenazii descind din evrei din Franța, Germania și Europa de Est, sefarzii, din evrei din Spania, Portugalia și Africa de Nord.

În Timișoara, **primii evrei** erau originari din Salonic, Constantinopol și din orașe din Ungaria, descendenți ai sefarzilor expulzați din Spania în 1492. Deja în prima jumătate a secolului al XVIII-lea găsim două comunități, sefardă și așchenază. Din 1870, ele au funcționat cu același statut comunitar, dar și-au administrat sinagogile separat. Împuținați, sefarzii din Cetate sub președinția lui Gyarmathai Israel Derera au fuzionat cu așchenazii în anul 1899, în timp ce comunitatea sefardă din Fabric, care se separase de cea din Cetate în 1861, a continuat să existe până după al Doilea Război Mondial.

O altă ramificare a evreilor își are rădăcinile în Epoca Luminilor din secolul al XVIII-lea, când abordarea critică a textelor biblice a produs Haskala, o mișcare reformatoare în iudaism. La Congresul comunităților evreiești din Ungaria și Transilvania de la Pesta (decembrie 1868-februarie 1869), evreimea așchenază s-a scindat în două curente, cel **ortodox** și cel **neolog**, la care se va adăuga, din 1877, **status quo ante**. Ortodocșii respectă ritul religios cu rigurozitate, ceea ce face mai dificilă integrarea lor în societate; neologii introduc reforme ce atenuează rigurozitatea ritului liturgic și a obiceiurilor tradiționale și facilitează integrarea lor social-culturală; status quo ante optează

pentru situația dinaintea sciziunii, un drum de mijloc.

În Timișoara se conturează **5 comunități**: una neologă în Cetate, două ortodoxe (una în Iosefin, cealaltă în Fabric), una status quo ante în Fabric, care, în anii 1920, devine neologă, și cea sefardă. În anul 1933 se unesc comunitățile din Cetate și din Fabric. În 1936 ia ființă Federația Uniunilor

Diploma de Bacalaureat a lui Teodor Nobel în anul 1937, când identitatea se definea prin apartenența juridică, politică, etnică și religioasă.
(Arhiva Ruthi Nobel, IL)

Comunităților Evreiești din România – Cultul Mozaic (F.C.E.R.), cu sediul la București, în care sunt reprezentate comunitățile de „rit occidental”, denumirea folosită pentru cele reformiste, precum și comunitățile mai tradiționaliste, „ortodoxe”. În prezent, F.C.E.R. reunește toate comunitățile de pe teritoriul țării, iar la Timișoara există o singură comunitate în cadrul căreia se desfășoară viața religioasă și comunitară.

Cine este evreu? David Ben Gurion, fondatorul statului Israel, a invitat 50 de intelectuali din lumea întreagă să răspundă la această întrebare. A primit tot atâtea răspunsuri diferite! După Halaha, legea iudaică, evreu este cel născut de o mamă evreică, indiferent dacă practică sau nu ritul religios, dacă este credincios sau nu. Evreu este de asemenea cel care se convertește la iudaism. După legile rasiale din Nürnberg, planul de persecuție și de exterminare includea persoanele cu unul din cei patru bunici de origine evreiască. Ca urmare, „Legea Întoarcerii”, votată în 1950 de Knesset, parlamentul

israelian, conferă dreptul de cetățenie celor care au mama evreică sau au o ascendență evreiască. La fel se procedează în comunitățile reformiste care pun accentul pe autodefinire. Unii se definesc ca evrei prin credință, alții prin atașamentul față de tradiție, moștenirea istorică și culturală sau prin sentimentul apartenenței la destinul evreiesc. Conversiunea presupune un proces îndelungat de studiu al Bibliei, al istoriei, al ritualurilor și al culturii iudaice.

După Al Doilea Război Mondial, sinagoga, ca *Bet Kneset*, „casă de adunare”, era o platformă pe care evreii timișoreni se întâlneau pentru a se ruga, dar și pentru a povesti despre familie și prieteni, despre Israel și perspectiva de a emigra, într-o atmosferă de reuniune familială. De la începutul secolului al XX-lea până în zilele noastre, în comunitatea evreilor timișoreni de factură predominant neologă, religiozitatea a sublimat într-o legătură trainică, țesută prin tradiție și prin trecutul comun, celebrată cu emoție în sinagogă și la evenimente festive.

Sărbători evreiești

De multe ori auzim întrebări de genul: Când e Roș Hașana sau Hanuca anul acesta? Data în calendarul ebraic rămâne aceeași de la un an la altul, dar nu și data în calendarul gregorian. Va trebui să consultăm un calendar ebraic și un

converter calendaristic ca să aflăm ziua în care cade sărbătoarea, fără să uităm că toate încep în seara de ajun. O metodă la îndemâna fiecăruia pentru a calcula anul curent iudaic este să adăugăm 3761 la anul civil din calendarul uzual. De